

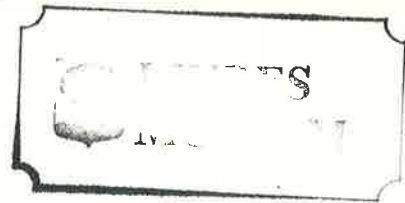
de få naturskyddade, mest se i de gamla herrgårdsalléerna, vilka också med sina jättestora, ofta mer eller mindre ihåliga askar, ekar eller lönnar blivit en sista tillflyktsort för sällsynta vedinsekter.

I den entomologiska utforskningens historia ha en del gamla träd, speciellt ekar, blivit beryktade just därför att de kanske genom många århundraden i sitt inre bevarat en insektsfauna, som här funnit en fristad, sedan de gamla kamraterna bland träden offerats genom såg och yxa. I vårt land omnämnes sålunda i litteraturen "den tusenåriga eken" vid Bosjökloster. I stockholmstrakten finnes ju ännu mycket ek kvar, även gamla ihåliga sådana. Därför inträffar också det egendomliga, att här delvis kvarlever en ekinsektsfauna, bl. a. kanske ännu ekoxen, som man får söka sig ned till Skåne eller Öland för att få motstycke till.

I vårt län är det som nämnts i trakterna söder om Hjälmaran, där vi ännu ha kvar ekskog, ehuru mycket reducerad, åtminstone på gamla träd, och där kan man också stöta på märkliga, sydliga ting i insekt-, speciellt skalbaggväg.

I Romain Rollands bok om Beethoven berättas, att den senare, vilken som bekant var en skönhetsdrucken vandrare i skogarna och på fälten och ej blott i musikens regioner, mera älskade ett träd än människor. Må vi likna honom i vår kärlek till de gamla träden och ej få anledning att bli misantroper vad gäller pieteten, med vilken de se på desamma.

4
ÖREBRO LÄNS NATURSKYDDSFÖRENING
ÅRSKRIFT 1930

Älvstenar i Linde och Guldsmedshyttan.

Av MAJA FORSSLUND.

J ill de förnämligaste av våra gamla minnen i naturen höra älvstenarna, i Bergslagen ofta kallade smörjstenar, på senare tid ibland trollstenar. Deras historia går — i äldre bygder än våra — tillbaka i urminnes tider: på hällar i stenåldersgravar och på talrika hällristningar från bronsåldern äro inborrade deras älvkvarnar eller skålgropar. Det senare namnet har börjat användas av fornforskarna; folknamnet har i våra bygder allmänt varit älvkvarnar. Det är i de flesta fall av människor inborrade (med stenborr) eller inknackade (med kvarnstenshacka), någon gång av naturen bildade gropar. I Ramsbergs socken*) har man sålunda benämningen älvkvarnar (vilket ofta säges om hela stenen) för små jättegrytor, alltså av vattnet utformade hål. Även i dessa i bäckar eller vid sjöstränder belägna stenar har offerats för sjukdom, och vatten har hämtats ur dem att tvätta de sjuka med. Smörja hålen har man av naturliga skäl ej gärna kunnat göra.

Om våra älvstenars ålder veta vi intet och få kanske aldrig veta något. De flesta av de socknar, vari de finnas, sakna fornminnen — hällristningar ha ännu icke påvisats inom Örebro län. Men borde de ändå icke ha nog mycket att berätta om gångna tider för att anses värda att skyddas av fornminneslagens hägnande hand? Medan vi vänta på en kulturminneslag, eller vad den nu skall kallas!

*) Samma företeelse kan spåras i Västmanlandssocknar öster om Ramsberg.

Vi ha ännu ej full klarhet över antalet bevarade älvstenar inom Örebro län. Att Närke saknar dem helt, utom i socknarna norr om Hjälmaren, där åtminstone en ännu finnes kvar (i Götllunda), torde vara säkert. Inga minnen finnas heller härom i de övriga Närkesbygderna. I länets Västmanlandsdel torde de förekomma, eller ha förekommit, i Fellingsbro, Näsby, Ramsberg, Linde med Guldsmedshyttan, Ljusnarsberg och kanske Hjulsjö. Det västligaste belägget i våra*) samlingar är en uppgift från Hammarbytrakten i Nora om en för länge sedan förstörd älvkvarn.

Ingen socken har sannolikt så många och så vackra älvstenar kvar som *Linde*. (Då det gäller det förgångna, bör man kanske helst betrakta de nuvarande två kyrksöcknarna Linde och Guldsmedshyttan som en enhet.) Tro nu inte att det kommer en förteckning på dussintalet! Men det finns åtminstone *tre*, och dessa av finaste, väl bevarade sort — det är något att vara stolt över, *och rädd om!* Omöjligt är inte heller, att någonstans i skogarna kan gömmas ännu någon sten med sina offerhål överväxta av mossor. Sådan var älvstenen på Kvarnaberget, då jag i våras fann den.

Jag börjar alltså med att beskriva den stenen, vilken okänd som den var, såvitt jag vet utom av ortsbefolkningen, beredde mig den stora överraskningens glädje. Att den en gång spelat en roll i trakten, framgår av att den helt säkert givit Kvarnaberget dess namn; så kallas den vackra höjdslutningen ned mot Råsvalens östra strand vid Gusselby. Däruppe i en fin björkhage (nära Gusselby missionshus, strax söder om en gammal landsväg) med härlig utsikt över Råsvalen, ligger älvstenen, eller "*älvkvarna*", som den tycks ha kallats. Platsen är så väl vald, att man ofrivilligt börjar leta efter andra minnen, som kunde låta en tro på en forntida kultplats. Stenen har ingen ansevärd storlek: största

*) Örebro läns bildningsförbunds folkminnesutskotts samlingar. Utskottet ber att med det följ. få lämna ett prov på det sedan några år pågående arbetet med insamling av gamla minnen om *naturföremål*.

längd och likaså bredd är ungefär 120 cm., höjden, lodrätt räknad, 80 cm.; formen är tämligen oregelbunden, uppåt avsmalnande till en kam, bergarten grönsten. Alltså en hård sten, som inte visar några spår till vittring, och det är därför inga tvivel om att de talrika fördjupningarna äro inhuggna av människohand. Jag räknade på stenens åt NNO vettande sida till 18 stycken sådana hål av mycket olika stor-

Älvstenar på Kvarnaberget i Gusselby

Foto: Elsa Åberg 1929

lek (upp till ett par dm längd) och djup, en del knappast mer än antydningar (senare inhuggna?), en del nära två dm djupa. De kunna kanske snarare kallas mer och mindre djupa skårar i stenens längdriktning än skålgropar. Termen fickformiga, som Hammarstedt (se nedan) använder om stenen vid Borsvägen, har här än mera fog.

Min äldsta sagesman om stenens minnen var L—A—n, f. 1842. Jag låter henne berätta:

"När ja va en fem—sex år, va då en piga, som tjäna hos oss, här bort i byn. Hon hadde en flicka, å den lärde

sej inte gå. Å då gjorde ho flera stycken *docker*, nie stycken va dä, små, små, di va inte ett halvt kvarter. Di hadde huven, å kjolar å allting, uttå bara tyg, di skulle vara så riktigt klädda, kläde skulle di ha å dä skulle vara knute i snibbar — riktigt som e människa. Piga, ho va dit mä dockena um kväl, men inte fick ja si, förstås! Å sten skulle *smörjas*, han — ja, dä va fullt mä slantar också, di *offra*, — ja, vem dä va te? — te *älvena*? — ja, dä va fäll dä, men si, dä feck ja aldrig nå reda på.”

Andra berättar, att det ännu på 1870-talet *alltid* låg offergods i hålen. Kom det bort, var strax nytt ditlagt. Det var nålar, som setat i småbarnens kläder, och slantar. ”Vi flickor, vi tordes inte ta di där. Men pojkarna, di tog slantar å köpte karameller. Å dom tordes vi äta.”

Stenen ligger på Erik Perssons i Gusselhyttan mark och borde, om också för närvarande ingen fara föreligger, med snaraste *fridlysas*. Detta gäller naturligtvis även om de två stenar, som beskrivas i det följande.

Känd även i litteraturen är däremot *offerstenen vid vägen till Bor*. Den omtalas redan år 1864 av G. A. Hyltén-Cavallius i *Värend och Virdarna* (med bild), och nu i år (1929) har doktor N. E. Hammarstedt ägnat den en skildring i *Fataburen* (med foto även av tre klutdockor, som finnas i Nordiska museets ägo). Stenen ligger på en tallbeväxt gruskulle på Skottbackarna (på Dalkarlslytte bruks mark), helt nära vägskälet mellan stora landsvägen och avtagsvägen till Bor, lätt synlig ett stycke vänster om den senare, helt nära järnvägen. Den är mycket större än älvstenen på Kvarnaberget, kanske tre met. lång och bortåt två m. hög, av kullrig form. Bergarten synes här vara granit. På stenens östra sida äro inborrade (inknackade?) fyra hål, strax intill ett av dem finns en antydning till ett femte, på norra kortsidan två och på den södra tre; här ha vi alltså det för offerstenarna särskilt hävdvunna niotalet. Hålen äro omkring decimeterdjupa, till formen ovala, mera rundade än på Gusselbysten.

På stenens översida stå inom en triangel i runskrift inhuggna bokstäverna F N S. En gumma i trakten sade mig, att det skulle betyda Cederborgh. Vi veta, att den kände författaren Fredrik Cederborgh var ägare till Dalkarlslyttan på 1820- och 30-talet. Då bokstaven C ej fanns i runalfabetet och den sistnämndes fader hette Nils R. Cederborgh kanske man kan våga åtminstone en gissning, att bokstäverna betyda Fredrik Nilsson Cederborgh,*) så mycket mer som

Offerstenen vid Bor

Foto: A. Michelson

det är känt, att samme man roat sig med att i parken vid Dalkarlslyttan rista runor i mer än en sten. Doktor Hammarstedt betecknar det här omtalade som ett beklagligt attentat mot minnesmärket. Det är dock ganska omärkligt och blir ju som vi sett för hembygden ett minne till, men givetvis ett som inte får mana till efterföljd.

Om denna sten berättade mig mor Karin B—s, född vid Yxe 1833, för några år sedan: ”Smörjsten kalla di'n. Di stoppa in traser å tussar i di där håla, di stoppa in för

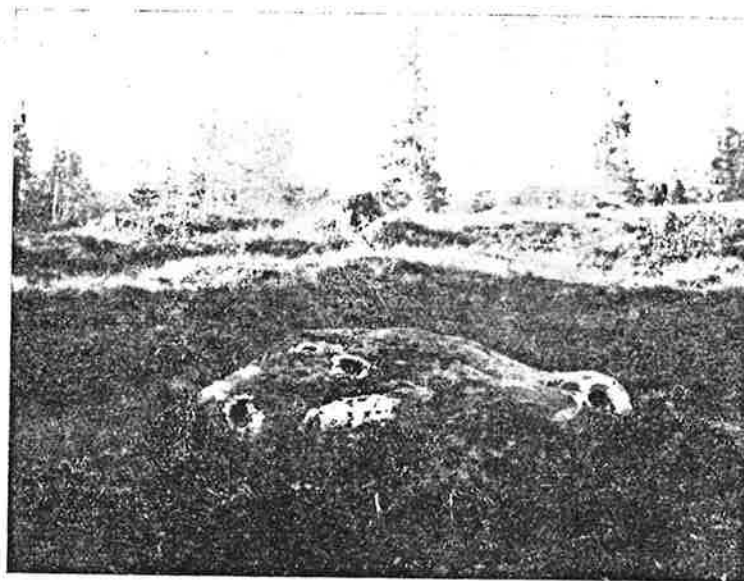
*) Eller kanske snarare endast Fredrik Nils Son?

tannvärk, å örvärk, å torrvärk, å allt möjlit. Di tog hår å naglar å vissa kors i linntyga å laga te tussar — men aldri stoppa ja dit någe. Å så hadde di mä sej smör å smorde i di där håla, å somliga sa, att di hadde brännvin också å hällde i dom. Di smorde barna först, di sjuka. Di va så rädda te gå inåt den där sten, för te smitta sej åv'en."

Ville P—n, f. 1857, talar om att "di va där å smorde för sina barn å för äldre mä — — —. Di va nog lite så där häxfulla, alla människor på den ti'n, så dä va nog inte nån klok gubbe eller gumma, som gjorde't." Men V. K—n, f. 1858, minns, när "Flygar-Kajsa från Gusselhyttan hölls där å hadde talgbetar i traser, å knappnålar å tåcke där, å hur ho tog opp en flaska å tog sej en sup, å så mümla ho någe — — —". — Mor S., som bott i närheten i många år, berättar, att de så sent som för 30 år sen kunnat finna hålen smorda med färskt smör. I lönnedom skulle det ske. Hon minns särskilt ett fall, då det smordes för ett barn, som led av engelska sjukan. En namngiven man i trakten, nu 35 år, har som barn letat slantar där.

En solig septemberdag i år gjorde jag en oförglömlig färd genom de sägenrika skogarna i norra Guldsmedshyttan (nu tillhöriga Frövifors bruk), med en naturens kännare och älskare, överskogvaktare Holmberg, som vägvisare. Efter ungefär tre kvarts timmes vandring österut från Hällsjötorp vid stora landsvägen Guldsmedshyttan—Kopparberg nådde vi det (minst 200 m. ö. h.) högt liggande Rösjötorp, en gång tre torpställen, nu endast ett. I täkten ett stycke nedanför gården ligger nära en åkerkant målet för vård färd: *älvstenen*. Denna är en helt låg sten med oregelbunden, men av isen mjukt avrundad form, dess största längd är 2 m. och bredd 1,2. Det var omöjligt att av stenens yta sluta sig till bergarten, men skogvaktar H. gissade att även denna var en grönsten. På dess översida, åt öster sluttande, finnas tre älvkvarnar. Dessa växla mellan 90 och 130 mm längd, samt 60—90 mm bredd, djupet är 60—70 mm. Formen är rundare och särskilt i botten mera grytformig än på de

båda förut beskrivna stenarna. Jag kan ingalunda med bestämdhet påstå, att de äro gjorda av människohand, och min följeslagare ville avgjort förklara dem som naturbildningar. Dessutom finns i stenens ena, nästan som ett tryne formade ände, åtminstone en tydlig jättegryta, vid besöket vattenfylld (storlek: 70×130, djup 120 mm); strax intill denna är ännu en ursvarvning, av mera oregelbunden form och grundare.

Älvstenen vid Rösjötorp

(hålen verka större än de äro, genom att vit färg strötts kring kanterna)

Foto: M. Forsslund 1929

Ett minne om denna sten har berättats mig av Fr. P—n, f. i Danshyttan 1839: "Jag fick gå med en gång, när jag var barn — det var omkr. 1856 — och visa en kvinna vägen till älvsten. Jag var förbjuden förut att tala under vägen. Hon hade ett papper med ister i, och när hon kom fram till stenen, lade hon sig på knä och muttrade något och smorde hålena, tre gånger motsols, tror jag. Sen hade hon ister

med sig tillbaka i papperet och smorde barnet med.*) De kallade det för *älva*, när barn hade just som utväxter på fingertopparna."

Stenen ligger som sagt långt upp i obygdén, men folk har tydligen vallfärdat långa vägar hitupp för att söka bot för sjukdom.

Här ovan kom en klok gumma på tal. Man kan någon gång få höra berättas om sådana, som tyckas ha hållit sig med sin mera privata smörjsten; den beskrives ibland rent av som en liten husgud. Sålunda berättar Erik J—n, f. i Hjulsjö 1839, om en "slug gumma" där: "Ho hadde en smörjsten, förståss. Då va tumsdjupa hål inborra, di ha borra mä stenborr. — Hon hadde den där te en avgud, då hadde ho bestämt. Ho geck omkring'en, så gräse va alldeles tetrapa." Och nyligen hörde jag om den bekanta "trollgumman" "Otta" från Ottetorpet i Linde, att hon haft en sten ej långt från sin stugknut med runt hål i, "borrat med navare". Man visste nu ej, vad hon använt den till, antog att hon sköt i den för att skrämman bort påskkäringar. Sannolikare är nog, att det varit hennes "trollsten".

Att offer i älvkvarnar skulle ske på (tre) torsdagskvällar, "då allting skulle ske", och i "solgången", var allmän sed, fast den ej här påpekats. Ett villkor var också, att det skulle ske under fullkomlig tystnad, och från andra Västmanlandssocknar har berättats, att man efter smörjningen ej fick se sig tillbaka, då man gick från platsen.

Vad ha då de gamla i vår tid att förtälja om de små naturväsen, som gett älvkvarnarna deras namn? "Älvorna hade sin sal under sten", berättar en gammal fellingsbroare. "Dom hadde sina krypin under älvkvarnarna", säges från Ramsberg. Men det finns numera alltför dunkla minnen om älvorna och deras hemvist för att man skall våga fastslå att

*) Det är troligt att berättaren här minns fel och att den sjuka smorts före offrandet.

de ansågos ha sin boning i eller under dessa stenar. Vanligast tror jag de ha betraktats som vattenväsen eller hemmahörande på fuktiga ängar eller mossar. I Ramsberg, där som vi sett älvkvarnarna alltid förekomma vid vatten, sades också, att de hade sitt hemvist i strömmen. En liten tjärn i Bengtstallskogen, norr om Gusselby, kallas för *Älvagöl* och är känd för "rådande". Att kvarnarna uppkommit genom att dessa "små, små dockor" dansade ringdans, när "bergen var mjuka", därom samstämma många utsagor.

Älvorna voro knappast de älskliga och poetiska varelser, som litteraturen gjort dem till. Om de inte var direkt illvilliga mot människor, så var de åtminstone mycket lätt förargade, och den som råkade störa dem i deras tillhåll, t. ex. vid en "älvdans", eller slå ut hett vatten på dem, han kunde lätt "råka för ont". Särskilt farliga ansågos de för små barn. "Då va di som sög barna, då va nå små onda andar." När engelska sjukan förr kallades *sög* (i de västligaste av våra bergslagssocknar och i Närke, i våra östra bergslagssocknar och inåt Västmanland däremot *riset*) eller *älv-sög*, så är det ju tydligt, varifrån man ansåg sjukdomen komma. Ofta talas om en annan(?), mystisk barnsjukdom, som rent ut kallades för *älvorna*, *alvera*, *älva* (se ovan), och bestod i att barnens fingertoppar blevo liksom vissna och fingor vårt- eller spenliknande utväxter. "Älvorna diade barnen", sade man. — Bläster eller älvbläster var slutligen en hudsjukdom, som barnen tyckas ha fått genom ute upphängda kläder, som älvorna blåst på. De måste före intagandet väl skakas. — När man då smort såväl det sjuka barnet som älvkvarnen samt blickat älvorna med offer av olika slag: såväl mynt och andra metallföremål som delar av den sjukas kropp (hår, naglar) och kläder, så skulle de sedan lämna barnet i fred. Den besvärjelse eller "läsning" som skulle åtfölja offrandet har som här framgått helt fallit ur mina sagesinäns minne. Det brukar vara en bön till "makterna" att "leka" med det offrade men låta den sjuka vara i fred.

Många av de gamla, kanske de flesta, veta, som vi sett, redan nu ingenting om älvorna, och snart äro de i den levande traditionen helt bortglömda.*)

*) En rätt allmän åsikt inom den vetenskapliga forskningen har varit, att med älvor, alfer ursprungligen avsetts avlidna människors andar, och "då skålgropar ofta uppträda i nära samband med gravar har det varit en allmän åsikt, att dessa gropar haft till syfte att vara matofferskålar åt de döda". Professor Almgren, ur vars bok Sveriges fasta fornlemningar dessa rader anförts, anser dock, att älvkvarnarnas problem ännu är olöst. Några föreställningar, som sammanställa älvorna med de avlidna, kunna naturligtvis icke spåras i nu levande folktrö.

Två Kronor

*om året kostar det att vara medlem
i Örebro Läns Naturskyddsförening,
och då erhålles årsskriften gratis.
Anmäl hos sekr., Oskarsparken 11!*

Idegranen.

Av EDW. BRODDESON.

Vill man se pil och båge i nutiden användas till jakt eller i krig, får man begiva sig till Sydafrikas buschmän, Sydamerikas indianer eller andra av civilisation mer eller mindre oberörda folk. De naturfolk, som kommit i närmare kontakt med de vita, ha fort fått lära sig, att dessa vapen ej stå sig i kampen mot kula och krut och ha hastigt anammat inkräktarnas krigs- och jaktmetoder.

Århundraden ha förgått sedan i Europa den sista pilen och bågen brukades i jakt och krig.

Men det finns ett undantag härifrån. Liksom det i Vättern och andra sjöar finnas djur, som egentligen höra hemma i betydligt nordligare trakter och som glömt sig kvar från den sen-glaciala tiden, träffas på ett ställe vid Norges kust människor hos vilka en högst ålderdomlig jaktmetod som en relik fortlever. Än i dag — eller i varje fall för några få år sedan — gå de på jakt mot storvilt med pil och båge av primitivt slag. Säkerligen har det varit ett allmänt jaktsätt längs Norges kust i gångna tider. Åtminstone för få år sedan levde det kvar på en ö 2—3 mil sydväst om staden Bergen. Ön heter Store Sartor och i tre trånga, djupa fjordar drives valfångst av öns fåtaliga befolkning. Den val det gäller är vikvalen, *Balænoptera rostrata*, den minsta av bardvalarna, 8—10 m. lång. När det vill sig väl, kan fångsten bli 4—5 valar pr år i den förnämsta fjorden av de tre.

Varje sommar söker sig vikvalen in till Norges kuster